

Ερευνώντας τον κόσμο του παιδιού

Τόμ. 11, Αρ. 2 (2012)

July-December 2012

100 χρόνια Ελληνικό Νηπιαγωγείο: οι απαρχές και το σήμερα

Μαρίνα Μπέση (Marina Bessi), Σοφία Σαΐτη (Sofia Saiti)

doi: [10.12681/icw.18039](https://doi.org/10.12681/icw.18039)

Copyright © 2018, Ερευνώντας τον κόσμο του παιδιού

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά-Μη Εμπορική Χρήση 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μπέση (Marina Bessi) Μ., & Σαΐτη (Sofia Saiti) Σ. (2012). 100 χρόνια Ελληνικό Νηπιαγωγείο: οι απαρχές και το σήμερα. *Ερευνώντας τον κόσμο του παιδιού*, 11(2), 32–44. <https://doi.org/10.12681/icw.18039>

Μπέση Μαρίνα

Σχολική Σύμβουλος 44ης Εκπ/κής Περιφέρειας Π.Α., mbessi@sch.gr

Σαϊτη Σοφία

Σχολική Σύμβουλος 45ης Εκπ/κής Περιφέρειας Π.Α.

100 χρόνια Ελληνικό Νηπιαγωγείο: οι απαρχές και το σήμερα

Περίληψη

Στην παρούσα εισήγηση θα παραθέσουμε τις παιδαγωγικές αρχές και τον τρόπο λειτουργίας του Νηπιαγωγείου στην Ελλάδα τόσο την ιστορική περίοδο του 1912, όσο και 100 χρόνια μετά. Μόλις στα τέλη του 19^{ου} αιώνα το ελληνικό κράτος υιοθέτησε το θεσμό του Νηπιαγωγείου. Η φοίτηση δεν ήταν υποχρεωτική ενώ εφαρμόζονταν η φραιμπελιανή μέθοδος και απέβλεπε πρωτίστως στη γλωσσική καλλιέργεια των νηπίων και στην προετοιμασία τους για τις μαθητικές υποχρεώσεις της επόμενης βαθμίδας, χωρίς να παραβλέπει τη σωματική και πνευματική τους ανάπτυξη, με παιχνίδια, ασκήσεις, χαρούμενη και ευχάριστη απασχόληση.

100 χρόνια μετά, η Προσχολική Αγωγή είναι υποχρεωτική για ένα χρόνο και έχει ενσωματωθεί ισότιμα στον ενιαίο σχεδιασμό της εκπαίδευσης. Η γνώση προσεγγίζεται ολιστικά και διαθεματικά, αξιοποιείται η σύγχρονη τεχνολογία, δίνεται προτεραιότητα στη βιωματική και συνεργατική μάθηση μέσα από το παιχνίδι καθώς και στις ανάγκες και στις ικανότητες του κάθε παιδιού. Το νηπιαγωγείο είναι ανοικτό στην κοινωνία και ενισχύεται η συμμετοχή των γονέων στη μαθησιακή διαδικασία.

Λέξεις - κλειδιά: Ελληνικό Νηπιαγωγείο, εκπαιδευτικό πρόγραμμα

100 years Greek Kindergarten: origins and today

Abstract

In this paper we will describe the pedagogical principles and operation of the kindergarten in Greece, in the historical period of 1912 as well as 100 years later. It was just only in the late 19th century when the Greek state adopted the institution of kindergarten. Attendance was not mandatory and Froebel's method was applied. It aimed primarily at the linguistic culture of toddlers and their preparation for the next grade's obligations, without neglecting their physical and intellectual development, using games, exercises, happy and enjoyable routines.

100 years later, Early Childhood Education in Greece is mandatory for a year and has been incorporated equally in the integrated design of education. Knowledge is approached holistically and thematically, technology and ICT are used, priority is given to experiential and collaborative learning through play as well as to each student's needs and abilities. The development of "basic

skills" is promoted, special attention is given to the promotion of mental health, group dynamics and relationships in the classroom and the principles of differentiated pedagogy are adopted. The Kindergarten is open to the community and the involvement of parents in the learning process is enhanced.

Keywords: Greek Kindergarten, curriculum

1. Το νηπιαγωγείο μέχρι το 1913

Η ιστοριογραφία για τα νηπιαγωγεία στα πλαίσια της γενικότερης ιστοριογραφίας της νεοελληνικής εκπαίδευσης είναι σχεδόν ανύπαρκτη. Τα στοιχεία για την ύπαρξη των νηπιαγωγείων και τη μορφή λειτουργίας τους αντλούνται από μια ποικιλία πηγών. Αυτές είναι μονογραφίες, δημοσιεύσεις σε εφημερίδες και περιοδικά της εποχής, εκδόσεις φιλεκπαιδευτικών συλλόγων, εισηγήσεις σε συλλόγους, αναγνωσματάρια, παιδαγωγικά βιβλία της εποχής, κανονισμοί διδασκαλείων, εκθέσεις επιθεωρητών.

Η προσέγγιση όμως του πληροφοριακού υλικού παρουσιάζει σοβαρές δυσκολίες γιατί το υλικό αυτό είναι διάσπαρτο και ενταγμένο σε συνολικές εκθέσεις για την εκπαίδευση. Πολλές αναφορές στα νηπιαγωγεία είναι σύντομες και αποσπασματικές, και τα υπάρχοντα συστηματικά κείμενα με αποκλειστικό θέμα την ιστορική προσέγγιση του θεσμού του νηπιαγωγείου είναι ελάχιστα.

Ήδη από την τρίτη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα (το 1830) συναντάμε ελληνικό νηπιαγωγείο στη Σύρο (Τσεσμετζή, Θ., 1991^α). Και στα Γιάννινα, την πόλη των γραμμάτων και των τεχνών, έχουμε πληροφορίες ότι λειτουργούσαν νηπιαγωγεία στο Ανώτερο Ελισαβέτιο Παρθεναγωγείο και το δεύτερο Παρθεναγωγείο της πόλης τουλάχιστον από το 1880 (Οικονόμου, Γ., 1957).

Σε μια εποχή κατά την οποία η μέριμνα για τη νηπιακή ηλικία ήταν ουσιαστικά ανύπαρκτη, η προσχολική αγωγή στηρίζεται αποκλειστικά από την ιδιωτική πρωτοβουλία εκπαιδευτικών και λογίων, που μετέφεραν στην Ελλάδα το θεσμό από το εξωτερικό.

Στην πατρίδα μας ο θεσμός των νηπιαγωγείων εμφανίζεται με μεγάλη καθυστέρηση. Σ' αυτό συνέβαλαν κυρίως δύο λόγοι, α) η έλλειψη οικονομικών πόρων, εκπαιδευτικών και κτιρίων και β) η ανύπαρκτη βιομηχανία.

Μόλις στα τέλη του 19^{ου} αιώνα το ελληνικό κράτος υπό την πίεση της εκπαιδευτικής πραγματικότητας αποφάσισε να αναγνωρίσει το νηπιαγωγείο κάπως απρόσμεσα και παράδοξα. Το 1895, λίγους μήνες μετά την ορκωμοσία της νέας κυβέρνησης Θ. Δηλιγιάννη, ο υπουργός Παιδείας Δημήτρης Πετρίδης καταθέτει νομοσχέδιο για τη «στοιχειώδη εκπαίδευση», το οποίο ψηφίζεται στις 3 Σεπτεμβρίου ως νόμος ΒΤΜΘ' (Κυπριανός, Π., 2007; Κιτσαράς Γ., 1985).

Με τον ειδικό νόμο ΒΤΜΘ' γίνεται προσπάθεια να αναδιοργανωθεί η στοιχειώδης εκπαίδευση, χωρίς όμως να επέλθει καμιά ουσιαστική βελτίωση. Η πολιτεία επιδιώκει να επισημοποιήσει τα ήδη υπάρχοντα νηπιαγωγεία και να καθιερώσει ένα κοινό πρόγραμμα λειτουργίας. Με τον τρόπο αυτό προσπαθεί να αποκτήσει τον έλεγχο της λειτουργίας τους, χωρίς όμως να ιδρύσει προσχολικά ιδρύματα. Το καινούριο στοιχείο είναι ότι εισάγεται ο θεσμός της προσχολικής αγωγής και επισημοποιείται ο όρος «νηπιαγωγείο». Η ίδρυση και η εφαρμογή της αγωγής των νηπίων συνεχίζει να επαφίεται στην διάθεση και στη γνώση ιδιωτών (Τσιάλος & Μπέση, 2012).

Σύμφωνα με τον Κυπριανό (2007) το νηπιαγωγείο δεν έρχεται να καλύψει παιδαγωγικά αιτήματα, ούτε γίνεται αρωγός σε εργαζόμενους γονείς και έχει σκοπό να φρονηματίσει κάποια παιδιά. Έρχεται ξαφνικά, είναι πιστή αντιγραφή του αντίστοιχου γαλλικού νόμου του 1886 και το περιεχόμενό του είναι θολό.

Στον νόμο αυτό ορίζονται τρεις σημαντικές πτυχές που αφορούν το πλαίσιο λειτουργίας του νηπιαγωγείου, το παιδί και το εκπαιδευτικό προσωπικό. Για πρώτη φορά (άρθρο 3) ορίζεται ότι για τη σύσταση νηπιαγωγείου χρειάζεται άδεια του υπουργείου της «Δημόσιας Εκπαίδευσης». Ακόμη, στο νηπιαγωγείο δεν μπορεί να διδάξει ο καθένας, αλλά «διδασκάλισσαι αναγνωρισμένοι δια πτυχίου» και θα φοιτούν παιδιά από την «απαλή» λεγόμενη ηλικία μέχρι το 6^ο έτος «συμπεληρωμένο».

Στο νόμο ΒΤΜΘ' το αντικείμενο της διδασκαλίας δεν καθορίζεται. Δεν αναφέρεται το περιεχόμενο, συγκεκριμένη μεθοδολογία, ούτε και ο σκοπός της προσχολικής εκπαίδευσης. Μένει σε εκκρεμότητα ακόμη και το ζήτημα των τυπικών προσόντων του διδακτικού προσωπικού. Όλα αυτά τα θέματα θα διευκρινιστούν λίγο αργότερα, τον Απρίλιο του 1896 με το Βασιλικό Διάταγμα «περί συστάσεως νηπιαγωγείων», όπου θεσμοθετείται το πρώτο επίσημο Αναλυτικό Πρόγραμμα προσχολικής Αγωγής στην Ελλάδα. Εκεί ορίζεται ακριβώς η ηλικία των νηπίων (από 3 μέχρι 6 χρόνων) σε συνάρτηση με την θεσμοθέτηση των τριών τάξεων στα «πλήρη νηπιαγωγεία», που «παιδεύονται» από δύο πτυχιούχες δασκάλες εκπαιδευμένες στην νηπιαγωγική.

Ως σημαντική θα πρέπει να εκτιμηθεί η παιδαγωγική κατεύθυνση που διέπει τον νόμο για την αγωγή των νηπίων. Οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι φροντίζει για τη σωματική και πνευματική ενδυνάμωση των παιδιών με κατάλληλες ασκήσεις και ευμεθόδου διδασκαλίας έτσι ώστε να μην υπάρχουν μεταπτώσεις στη γαλήνη των ψυχών των παιδιών: *«Εν τοις νηπιαγωγείοις επιδιώκεται η σωματική και η πνευματική του παιδός επίρρωσις δια παιδιών, ασκήσεων και ευμεθόδου διδασκαλίας των στοιχείων των εφεξής εν δημοτικοίς σχολείοις διδαχθησομένων μαθημάτων, σωζωμένης αμεταπτώτου της χαράς και της γαλήνης εν ταις ψυχαίς των παιδιών»*. Παρατηρούμε ότι δίνει παιδαγωγική έμφαση στο ευχάριστο περιβάλλον, με βασικό στόχο την ευτυχία και το παιχνίδι των παιδιών. Φαίνεται ότι η σωματική ανάπτυξη μαζί με την πνευματική ήταν στις πρωταρχικές επιδιώξεις (Κυπριανός, Π., 2007).

Το ελληνικό νηπιαγωγείο του έτους 1896 λειτουργεί έξι ημέρες την εβδομάδα από τις 8.30π.μ. έως τις 4μ.μ. εκτός από το Σάββατο που τα μαθήματα τελειώνουν στις 12μ.μ., με δύο διαλείμματα για «κολατσιό» και «γεύμα» (Δημαράς, Α., 1974).

Στο ίδιο διάταγμα καθορίζεται το εβδομαδιαίο ωρολόγιο πρόγραμμα όπου προβλέπονται τα είδη των μαθημάτων, των ασκήσεων και παιδιών, καθώς και ο χρόνος για κάθε μάθημα και για κάθε τάξη. Το πρώτο επίσημο πρόγραμμα μαθημάτων του νηπιαγωγείου ακολουθεί το φραιμπελιανό σύστημα. Ο καθημερινός χρόνος που τα παιδιά ασχολούνται με μαθήματα είναι 5 ώρες.

Διδάσκονται θρησκευτικά και πραγματογνωσία, απαγγέλουν ποιήματα και τραγουδούν, μαθαίνουν αρίθμηση και πειραματίζονται με τα έξι φραιμπελιανά δώρα (Κυριαζοπούλου - Βαληνάκη Π., 1977; Ξηροτύρης Η., 1975). Τα παιδιά μαθαίνουν κέντημα, υφαντική, διπλωτικές εργασίες, κοπτική και πλαστική με ζύμη, πηλό ή κερί. Σημαντική θέση κατέχουν και οι ομαδικές εργασίες: ρυθμική, γυμναστική, κηπουρική, όπως επίσης και ιχνογραφία, ζωγραφική και

κατασκευές. Τα παιχνίδια κίνησης είναι ομαδικά παιχνίδια με στόχο τη συνεργασία ανάμεσα στα παιδιά και την άσκηση των αισθητηρίων και του σώματος.

Το παιχνίδι, η δημιουργική αυτοέκφραση, η αρμονική συμβίωση με τα άλλα παιδιά κυριαρχούν στο πρόγραμμα. Σε γενικές γραμμές παρατηρούμε εναλλαγή παιχνιδιών και εργασιών με αυξανόμενη δυσκολία. Σκοπός των παιχνιδιών αυτών δεν είναι, όπως στις μέρες μας, η προσωπική έκφραση ή η ευχαρίστηση, αλλά η γνώση του κόσμου. Ο Froebel πίστευε ότι η αγωγή και η διδασκαλία πρέπει να στηριχτούν στην έμφυτη ορμή για δράση, που φέρνει μαζί του ο μαθητής, και να φροντίσουν στην ανάπτυξη και εξέλιξη αυτής της ορμής (Παπαμαύρου, Μ., 1953).

Σημαντική προσωπικότητα στην ιστορία της προσχολικής αγωγής στην Ελλάδα ήταν η Αικατερίνη Λασκαρίδου, η οποία ίδρυσε το 1897 το «Διδασκαλείον Νηπιαγωγών και Παιδονόμων» με σκοπό να εκπαιδεύσει προσωπικό κατά τα φρεμπελιανά πρότυπα που θα επανδρώσουν τα νηπιαγωγεία.

Το 1906 διοργάνωσε εσπερινά μαθήματα για τη διάδοση της χειροτεχνίας στις δασκάλες, η εκπαίδευση των οποίων υστερούσε σε τέτοια μαθήματα. Οι προτάσεις της Λασκαρίδου για την προσχολική αγωγή είχαν μεγάλη απήχηση και συνδέθηκαν άμεσα και με τη διείσδυση του σχολικού μηχανισμού στον υπόδουλο ελληνισμό. Επηρεασμένες από τον ενθουσιασμό της πολλές νηπιαγωγοί δέχονταν να διοριστούν σε ημιάγρια και ξενόγλωσσα χωριά, όπου οργίαζε η εχθρική προπαγάνδα, όπου μπόρεσαν όχι μόνο τα νήπια να εξελληνίσουν, αλλά και τους γονείς να εξημερώσουν και να φρονηματίσουν (Χαρίτος, Χ., 1996).

Η ίδια ανέφερε τα ακόλουθα: *«Από του Νηπιαγωγείου ήδη πρέπει να επιζητήσωμεν αυτενεργόν και αυτόθυμον δράσιν της βαθμιδόν διανοίας των νηπίων... Αλλ' επειδή εκ των στερεών θεμελίων εξαρτάται η στερεότης παντός οικοδομήματος, θεμέλια δε της εκπαιδεύσεως θεωρώ τα Νηπιαγωγεία»* (Χαρίτος, Χ., 1996).

2. Το νηπιαγωγείο στα χρόνια της απελευθέρωσης: η περίπτωση της Ηπείρου

Ως τις αρχές του 20^{ου} αι. υπήρχε σταθερή διαπλοκή των προσπαθειών που αναπτύχθηκαν για την ίδρυση και επέκταση του θεσμού του νηπιαγωγείου από το ελεύθερο ελληνικό κράτος στις υπόδουλες περιοχές και τις περιοχές του ελληνισμού της διασποράς. Με ιδιωτική πρωτοβουλία ιδρύονται όλο και περισσότερα Νηπιαγωγεία, κατά κανόνα στα μεγάλα αστικά κέντρα.

Άμεση και βασική συνέπεια της εθνικής αποκατάστασης με την ένταξη των ελληνικών πληθυσμών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας στο ελληνικό κράτος, υπήρξε η οργάνωση του εκπαιδευτικού δικτύου να συγκρατήσει (ή και να επιβάλει) τις ελληνορθόδοξες παραδόσεις και την ελληνική γλώσσα στις νέες περιοχές (Μακεδονία, Θράκη, Ήπειρο).

Σημαντικοί τομείς των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων, που έπρεπε επειγόντως να αναπτυχθούν, ήταν η γυναικεία εκπαίδευση και συνεπακόλουθα τα ιδρύματα της προσχολικής αγωγής, τομείς για τους οποίους ελάχιστο ενδιαφέρον είχε ως τότε επιδειχτεί από το ελληνικό κράτος (Χαρίτος, Χ., 1996).

Υπήρξε σαφής τάση για δημιουργία νηπιαγωγείων στις βόρειες επαρχίες που είχαν μόλις απελευθερωθεί, για να εισαχθεί ένα ελληνικό (κυρίως ως προς τη γλώσσα) πρόγραμμα αγωγής

των νηπίων, έστω και χωρίς συγκεκριμένο περιεχόμενο ή σαφείς κατευθύνσεις. Πρωταρχικός σκοπός, να μείνει ζωντανή, σε μικρούς οικισμούς αλλά και σε πόλεις, η εθνική συνείδηση των νέων και να μην εξαφανιστεί η ελληνική γλώσσα.

Σύμφωνα με την Τσεσμετζή (1991^β) οι λόγοι για τους οποίους συστάθηκαν νηπιαγωγεία είναι οι εξής:

1. Για τη μόρφωση των παιδιών (κυρίως των κοριτσιών) των λαϊκών στρωμάτων. «Τα νηπιαγωγεία απέδωκαν τα μάλλον ευχάριστα αποτελέσματα εις την θεμελιώδη εκπαίδευσιν του αλυτρώτου ελληνικού λαού». Για αρκετά κορίτσια, όχι ασφαλώς των ευπορότερων τάξεων, το νηπιαγωγείο ήταν η μόνη εκπαίδευση.
2. Για τη διάδοση της ελληνικής γλώσσας. Οι κοινοτικές αρχές της εποχής προσπάθησαν να αντιμετωπίσουν το πρόβλημα ξενόγλωσσων Ελλήνων στις υπόδουλες περιοχές με την ίδρυση νηπιαγωγείων και ιδιαίτερα παρθεναγωγείων (Παπαδόπουλος, 1970, σ. 41).
3. Για την προπαρασκευή για το δημοτικό σχολείο. Ο χαρακτήρας των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων στα νηπιαγωγεία αποσκοπούσε αρκετά και στην προπαρασκευή των μαθητών-ών για το βασικό τους σχολείο (δημοτικό σχολείο και παρθεναγωγείο), με προγράμματα μαθημάτων, με αναγνωσματάκια και εγχειρίδια προς χρήση των μαθητριών και των νηπιαγωγών.

Στην Ήπειρο, ιδρύθηκαν τότε Νηπιαγωγεία με σκοπό την υπεράσπιση της ελληνικής γλώσσας στις σλαβόφωνες περιοχές. Το ελληνικό νηπιαγωγείο καλλιεργούσε τον προφορικό λόγο, με σκοπό να διευκολύνει την κοινωνική ένταξη των παιδιών και να αποφύγει την παραφθορά της προφοράς της εθνικής γλώσσας (Κοσμά, Α., 1985; Χαρίτος, Χ., 1996; Κιτσαράς, Γ., 1996; Ευαγγελόπουλος, Σ., 1987).

Το 1913 έχει μία επίσημη κρατική ενέργεια, όταν ο Ελευθέριος Βενιζέλος προχωρεί και στην εφαρμογή μιας εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης. Γι' αυτό το σκοπό κατατέθηκαν στη βουλή από τον Ι. Τσιριμώκο νομοσχέδια, τα οποία συνέταξε ο Δ. Γληνός (Μπουζάκης, Σ., 1994; Δημαράς Α., 1974). Τα νομοσχέδια του 1913 ανάμεσα στα άλλα προέβλεπαν τον τρόπο ίδρυσης Νηπιαγωγείων, καθόριζαν ως ηλικία εισόδου των νηπίων το 5^ο έτος και όρισε μέχρι 80 τα νήπια που μπορούσαν να αντιστοιχούν σε μία νηπιαγωγό.

Το κατεξοχήν ενδιαφέρον του υπουργείου στρέφεται προς την ανάγκη καλλιέργειας της ελληνικής γλώσσας. Αυτό αποδίδεται καλύτερο από οτιδήποτε άλλο από τα επίσημα έγγραφα των νομοσχεδίων και νόμων της εποχής. «*Το πρόγραμμα αυτών θα περιλαμβάνει ασκήσεις εις το ομιλείν, διηγήσεις μύθων, απαγγελίαν ποιημάτων, άσματα και φρεβελιανάς παιδιάς...*» έγραφε στην Αθήνα στις 20 Νοεμβρίου 1913, ο Δημ. Γληνός.

Το επόμενο έτος, 1914, «*συνιστώνται νέα νηπιαγωγεία δύναται να προσαρτά εις τα διδασκαλεία θηλέων και διδασκαλείον Νηπιαγωγών αποτελούμενον εκ δύο τάξεων, εν αις διδάσκονται Θρησκευτικά, Νηπιαγωγικά μαθήματα, ελληνική γλώσσα, Φυσιογνωστικά, Οικιακή Οικονομία και οικιακά έργα, Υγιεινή και Νοσηλευτική και Τεχνικά μαθήματα...*» Τα νέα μέτρα προκάλεσαν την αύξηση του αριθμού των φοιτώντων στα νηπιαγωγεία, ιδιαίτερα εκεί όπου υπήρχε εθνικό ενδιαφέρον (Χαρίτος, Χ., 1996).

Σκοπός της λειτουργίας των νηπιαγωγείων είναι η «*δι απλών και τερπνών παιδιών, ασχολιών και ασκήσεων υποβοήθησις της σωματικής και πνευματικής εξελίξεως των νηπίων και η δια του*

τρόπου τούτου προπαρασκευή αυτών δια το δημοτικόν σχολείον". Η φοίτηση στο νηπιαγωγείο δεν είναι βεβαίως υποχρωτική. Φοιτούν παιδιά που έχουν συμπληρώσει το τέταρτο έτος της ηλικίας τους, επί δύο χρόνια. Τα νηπιαγωγεία είναι μονοτάξια, δηλαδή διδάσκει μία νηπιαγωγός σε 40 νήπια, και διτάξια, δηλαδή δύο νηπιαγωγοί για αριθμό νηπίων 40-60. Το πρόγραμμα των νηπιαγωγείων περιλαμβάνει παιγνιώδεις απασχολήσεις (Χαρίτος, Χ., 1996; Δερβίσης, Σ., 1984; Κιτσαράς, Γ., 1985).

Το περιεχόμενο και η εφαρμοζόμενη μέθοδος της διδασκαλίας ακολουθούν πλήρως το φραιμπελιανό σύστημα, στο οποίο εκπαιδεύονταν και οι νηπιαγωγοί.

Κατά το σύστημα αυτό «το νηπιαγωγείον είναι η κοιτίς και η αρχή όλων των εργασιών και μαθημάτων, εισάγεται δε ο παις μετά τέρψεως και ευκολίας εις τε τα τεχνικά και καλλιτεχνικά έργα και εις τα γράμματα, βαθμηδόν και κατ' ολίγον, οδηγούμενος ν' αποκτήσει καλώς βάσεις δια την μετέπειτα θετικήν αυτού εκπαίδευσιν. Τα μαθήματα διεγείρουσι την προσοχήν και την φιλομάθειαν των παιδιών χωρίς να κουράζονται αυτά δια περιττού και ανωφελούς φόρτου και αναγκαστικής υπερκοπώσεως». (Χαρίτος, Χ., 1996).

Μία σημαντική εξέλιξη έχουμε το 1915 στα Γιάννινα, όταν με υπόδειξη της Αικ. Λασκαρίδου το Υπουργείον Παιδείας ίδρυσε στα Γιάννινα Διδασκαλείον Νηπιαγωγών, του οποίου τα μαθήματα ήταν Θρησκευτικά, Ελληνικά, Ιστορία, Φυσικά, Ψυχολογία, Παιδικά, Τεχνικά, Γυμναστική, Συστήματα Froebel και Montessori. Στα 1924 για λόγους εθνικούς το Διδασκαλείον Νηπιαγωγών Ιωαννίνων στα 1924 μεταφέρθηκε στις Φιλιάτες, όπου λειτούργησε ως τα 1936.

Στα νηπιαγωγεία των Παρθεναγωγείων Ιωαννίνων στις αρχές δεν διορίζονταν νηπιαγωγοί σπουδασμένες σε καμιά Σχολή Νηπιαγωγών, αλλά απόφοιτες μαθήτριες των παρθεναγωγείων, που θα ήταν κατά κάποιο τρόπο επιμελήτριες των νηπίων.

Μετά το 1915 όμως οι απόφοιτες του Διδασκαλείου προσέφεραν πολλές εθνικές υπηρεσίες στην περιοχή, διδάσκοντας την ελληνική γλώσσα στα ξενόφωνα ελληνόπουλα (Οικονόμου, Γ., 1957). «Οι διδασκάλισσες αυτές μετάφεραν την λαμπάδα της ελληνικής παιδείας μακριά από τη φίλτατη γενέτειρά των και την οικογενειακή των περίθαλψη και προστασία.... Οι δασκάλες μετέφεραν ελληνική παιδεία και πολιτισμό» (Οικονόμου, Γ., 1957).

Επί Τουρκοκρατίας τα σχολεία ιδρύονταν με δαπάνες των Κοινοτήτων, των Ναών, των Μονών, Επισκόπων, Ηγουμένων, πολλών ευεργετών, φιλεκπαιδευτικών αδελφοτήτων, συλλόγων, εταιρειών, με εράνους και με άλλους τρόπους εξευρέσεως χρημάτων. Στο βιβλίο που έγραψε το 1987 ο Φ. Οικονόμου, αναφέρει στην περιοχή των Ιωαννίνων αρκετά νηπιαγωγεία μαζί με παρθεναγωγεία το χρονικό διάστημα μετά το 1883 ως τα 1913, όπως στο Συρράκο, στο Δοβρίνοβον (Ηλιοχώρι), στους Φραγγάδες, στην Κόνιτσα (το μικτό Δερέκιο), στο Μέτσοβο.

Με την απελευθέρωση σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε στην Ήπειρο το Νηπιακό Επιμελητήριο Μελά, που ίδρυσε πολλά διδακτήρια με γενναίες χορηγίες και υποστήριξε την ελληνικότητα μέσω της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης με κάθε τρόπο. Ενίσχυσε χρηματικά δασκάλους, ορφανά παιδιά, έδωσε υποτροφίες, χρήματα για τον εξοπλισμό σχολείων κλπ. (Παλαιολόγου, Ο., 2011).

Χαρακτηριστική για τις απόψεις και τη στάση του ιδρύματος είναι τα λόγια του Λέοντα Μελά: το νηπιαγωγείο θεωρείται ως το βασικό ίδρυμα για την εκπαίδευση των νηπίων, το πιο δραστικό «φάρμακο», που δεν θεραπεύει, αλλά που προηγείται των «ηθικών ασθενειών», όπου τα παιδιά

προσχολικής ηλικίας αποκτούσαν «πνευματική, ηθική και θρησκευτική» μόρφωση με μεθόδους προσαρμοσμένες στην ηλικία τους (Χαρίτος, Χ., 1996).

Συνοψίζοντας για τα νηπιαγωγεία στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, από την ίδρυσή τους αποτέλεσαν υπόθεση των ολίγων, των ευπόρων δηλαδή οικογενειών, που είχαν την δυνατότητα να στέλνουν τα τέκνα τους στα προκαταρκτικά σχολεία των αστικών κέντρων. Τα σχολεία αυτά δεν διέφεραν από τα πρωτοβάθμια σχολεία, αλλά περισσότερο προετοίμαζαν τα παιδιά για το Δημοτικό εμπνέοντάς τους κυρίως το θρησκευτικό συναίσθημα. Τα μικρά παιδιά μάθαιναν ένα μέρος από τις στοιχειώδεις γνώσεις (αλφάβητο, συλλαβισμό, «νοερή» αριθμητική), συνήθιζαν στην σχολική πειθαρχία, μουούνταν στη χειροτεχνία (τα κορίτσια μάθαιναν να ράβουν και να πλέκουν), αλλά ταυτόχρονα διασκέδαζαν, τραγουδούσαν εκκλησιαστικούς ύμνους και άκουγαν ιστορίες από τη χριστιανική παράδοση προσαρμοσμένες στην παιδική αντιληπτικότητα (Χαρίτος, Χ., 1996).

3. Το Νηπιαγωγείο σήμερα: 100 χρόνια μετά

Τα τελευταία χρόνια γίνεται μεγάλη συζήτηση σε διεθνή κλίμακα για την καθοριστική σημασία της ποιότητας στην προσχολική αγωγή και εκπαίδευση για την ενήλικη ζωή των παιδιών, η οποία ολοένα και ενισχύεται από τα αποτελέσματα των ερευνών στην ψυχολογία, την παιδαγωγική και τις νευροεπιστήμες. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, η προσχολική αγωγή σήμερα να εδράζεται και στη χώρα μας πρωτίστως σε επιστημονικές βάσεις και η παλαιότερη αντίληψη που ήθελε το σχολείο ως μέσο εθνικής ενοποίησης ή ιδεολογικής εγχάραξης

(Κυπριανός, 2007) να αποδυναμώνεται.

Το νηπιαγωγείο και το δημοτικό εντάσσονται στον ενιαίο σχεδιασμό για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση σύμφωνα με το Ν.1566/1985, ο οποίος επισημοποίησε και τον όρο προσχολική αγωγή ως συνώνυμο του νηπιαγωγείου. Η φοίτηση είναι διετής και μετά από τροποποίηση της σχετικής νομοθεσίας το 2006, έγινε για ένα έτος υποχρεωτική για τα παιδιά ηλικίας 5 ετών (Ν. 3518/2006, άρθ. 73). Απευθύνεται δε ισότιμα σε όλα τα παιδιά που διαμένουν στην Ελλάδα, ανεξάρτητα από την κοινωνικοοικονομική κατάσταση της οικογένειάς τους.

Το διδακτικό προσωπικό των Νηπιαγωγείων, έχει τα ίδια προσόντα με τους δασκάλους της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, είναι δηλαδή πανεπιστημιακής εκπαίδευσης, αρκετοί έχουν μεταπτυχιακές σπουδές και από το 1986 υπάρχουν και άντρες απόφοιτοι.

Η Οργάνωση και Λειτουργία των Νηπιαγωγείων (ωρολόγιο πρόγραμμα, φοίτηση νηπίων, αναλογία μαθητών ανά τμήμα, καθήκοντα εκπαιδευτικών, συλλόγου διδασκόντων, στελεχών διοίκησης κ.ά.) καθορίζεται από τη σχετική νομοθεσία για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση, από προεδρικά διατάγματα (π.χ. ΠΔ 200/1998), υπουργικές αποφάσεις και εγκυκλίους. Τα ιδιωτικά Νηπιαγωγεία έχουν την ίδια οργάνωση και λειτουργία, ακολουθούν το ίδιο πρόγραμμα διδασκαλίας και χορηγούν ισότιμους τίτλους σπουδών με εκείνους των δημόσιων (Ευριδίκη, 2009/10).

Ο θεσμός της προσχολικής αγωγής αναβαθμίστηκε με τη θέσπιση του Ολοήμερου Νηπιαγωγείου με το νόμο 2525 το 1997. Σκοπός του σύμφωνα με το άρθρο 3 είναι «η αναβάθμιση της προσχολικής αγωγής, η ολόπλευρη αρμονική και ισόρροπη ανάπτυξη των παιδιών και η ολοκληρωμένη προετοιμασία των νηπίων για το Δημοτικό σχολείο, η ενίσχυση του ρόλου της κρατικής μέριμνας με στόχο τη μείωση των μορφωτικών και κοινωνικών διακρίσεων και η εξυπηρέτηση των εργαζόμενων γονέων» (Κυπριανός, 2007: 282; ΥΠΕΠΘ, 2007:1). Το Ολοήμερο Νηπιαγωγείο λειτουργεί με διευρυμένο ωράριο από τις 8 πμ.-4 μμ. με δύο νηπιαγωγούς, σε εναλλασσόμενες βάρδιες και συνεργάζονται στο σχεδιασμό και την εφαρμογή του εκπαιδευτικού προγράμματος.

Επιπρόσθετα, «στο πλαίσιο των προσπαθειών για ... βελτίωση της εκπαιδευτικής και παιδαγωγικής αποτελεσματικότητας του Ολοήμερου Νηπιαγωγείου», επιχειρήθηκε από το σχολικό έτος 2007-2008 η εφαρμογή καινοτόμων παρεμβάσεων ... οι οποίες έχουν ως επίκεντρο την προετοιμασία των νηπίων για την ομαλή μετάβαση από το Νηπιαγωγείο στο Δημοτικό Σχολείο» (ΥΠΕΠΘ, 2007: 6).

Θεσμοθετήθηκε η Ειδική Αγωγή και Εκπαίδευση (ΕΑΕ) και η σχετική νομοθεσία ορίζει το πλαίσιο αναλυτικού προγράμματος, την οργάνωση και λειτουργία της «... ως αναπόσπαστο τμήμα της ενιαίας δημόσιας και δωρεάν εκπαίδευσης και παρέχεται από το κράτος σε δημόσια σχολεία Π.Ε. και Δ.Ε.» (ΠΔ 603/1982, ΠΔ 301/1996, Ν. 3699/2008). Λειτουργούν ειδικά νηπιαγωγεία, τμήματα ένταξης και παρέχεται παράλληλη στήριξη από εξειδικευμένο εκπαιδευτικό για κάθε παιδί που τη χρειάζεται μέσα στο καθημερινό σχολικό πρόγραμμα στα Νηπιαγωγεία, στην αντίληψη της συνεκπαίδευσης και της ένταξης.

Την πλέον σημαντική προσπάθεια μετάβασης της ελληνικής εκπαίδευσης στη φιλοσοφία των σύγχρονων προγραμμάτων σπουδών, τα οποία αναγνωρίζουν και προωθούν την ιδέα της ολιστικής αντίληψης του κόσμου από τα παιδιά, τον κοινωνικό χαρακτήρα της γνώσης, τη σημασία της βιωματικής μάθησης, το ρόλο της διαμορφωτικής αξιολόγησης και τη δημιουργική αξιοποίηση της τεχνολογίας στη ζωή και την εκπαίδευση των ατόμων, αποτέλεσε η εφαρμογή του

Διαθεματικού Ενιαίου Πλαισίου Προγράμματος Σπουδών (ΔΕΠΠΣ) (Γκλιάου, 2012) που είναι το ισχύον Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών για τα ελληνικά Νηπιαγωγεία. Μαζί με τον Οδηγό Νηπιαγωγού ως υποστηρικτικό υλικό, αποτελούν το βασικό εργαλείο αναφοράς του διδακτικού έργου των νηπιαγωγών.

Στη συνέχεια, καθιερώθηκε το πρόγραμμα της «Ευέλικτης Ζώνης» από το σχολικό έτος 2004-2005 (Υπ. Απ. Φ 12.1/545/ 85812/ Γ, ΦΕΚ τ. Β', αρθ.1280/13-9-05) σε όλα τα Νηπιαγωγεία και Δημοτικά Σχολεία της χώρας, όπου προωθείται ο ερευνητικός τρόπος δουλειάς μέσα από τα σχέδια εργασίας.

Η διδακτική μεθοδολογία που εφαρμόζεται αφορά στην ολιστική και διαθεματική προσέγγιση της γνώσης. Η σχολική γνώση συνδέεται με τα τις εμπειρίες της καθημερινής ζωής των μαθητών, αξιοποιείται η σύγχρονη τεχνολογία, δίνεται προτεραιότητα στην ενεργητική, διερευνητική, βιωματική και συνεργατική μάθηση μέσα από το παιχνίδι καθώς και στις ανάγκες, στις ικανότητες και στις κλίσεις του κάθε παιδιού. Το νηπιαγωγείο είναι ανοικτό στην κοινωνία και ενισχύεται η συμμετοχή και η εμπλοκή των γονέων στη μαθησιακή διαδικασία. Έτσι, οι μαθητές αναλαμβάνουν πρωτοβουλίες, μαθαίνουν πώς να σκέφτονται, πώς να μαθαίνουν, πώς να συνεργάζονται και να επικοινωνούν αποτελεσματικά με το περιβάλλον και, τελικά, διαμορφώνουν θετική στάση απέναντι στη μάθηση και στο σχολείο. Δίνεται ιδιαίτερη σημασία στη δημιουργικότητα και στην απόλαυση της εκπαιδευτικής πράξης (Δαφέρμου κ.ά., 2006)

Στο ΔΕΠΠΣ για το νηπιαγωγείο εισάγεται και προωθείται η εργασία σε ομάδες και η εφαρμογή των σχεδίων εργασίας, της σε βάθος μελέτης ενός θέματος από τα ίδια τα παιδιά. Έτσι, ο/νηπιαγωγός, σε νέο ρόλο, συντονίζει τις ομάδες, υποστηρίζει, εμπνέει τη μαθησιακή διαδικασία, διαμεσολαβεί και διευκολύνει τις διερευνήσεις του παιδιού, και γενικά «δημιουργεί τις κατάλληλες συνθήκες ώστε να εξασφαλίζονται κίνητρα και προϋποθέσεις μάθησης για όλα τα παιδιά» (ΔΕΠΠΣ, 2002, σ.7).

Το ΔΕΠΠΣ διέπεται από τις αρχές της ισοτιμίας των μαθητών, του σεβασμού στις ατομικές διαφορές, πολιτισμικές αξίες ή και ιδιαίτερες εκπαιδευτικές ανάγκες, της συνεκπαίδευσης, της ένταξης, της παιδαγωγικής αξιοποίησης του λάθους, της αποδοχής της διαφορετικότητας, της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης, οι οποίες ενισχύθηκαν μέσα από τα προγράμματα Αγωγής Υγείας, Πολιτιστικών και Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης.

Μια σημαντική καινοτομία στο πλαίσιο του Νέου Σχολείου υπήρξε η δημιουργία Ζωνών εκπαιδευτικής Προτεραιότητας (ΖΕΠ) στην πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση με βασικό στόχο την άρση των εκπαιδευτικών ανισοτήτων, μέσα από την ένταξη στην εκπαίδευση των μαθητών από διαφορετικά κοινωνικά και πολιτισμικά περιβάλλοντα. Εφαρμόζεται όμως σε λίγα νηπιαγωγεία, κυρίως των μεγάλων αστικών κέντρων.

Στο ΔΕΠΠΣ γίνεται για πρώτη φορά αναφορά στην αξιολόγηση και τη σημασία της και εισάγεται η εφαρμογή της στο Νηπιαγωγείο με συστηματοποιημένο τρόπο. Προτείνονται τεχνικές καταγραφής και τήρησης ημερολογίων μέσα από μεθόδους συστηματικής παρατήρησης καθώς και η αξιολόγηση με βάση τον φάκελο εργασιών των παιδιών (portfolio), με σκοπό την ανατροφοδότηση, τη βελτίωση και προαγωγή της μαθησιακής πορείας τους, αλλά παράλληλα τον αναστοχασμό στις εκπαιδευτικές πρακτικές των ίδιων των νηπιαγωγών.

Στο πλαίσιο των αρχών του Νέου Σχολείου ως μία κυβερνητική πρόταση, προσαρμοσμένη σε ευρωπαϊκές προδιαγραφές, εκπονήθηκε το 2011 ένα νέο αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών (ΝΑΠ)

για το νηπιαγωγείο από ομάδα εργασίας εμπειρογνομόνων. Το ΝΑΠ, ενώ δεν αλλάζει ριζικά τον τρόπο εργασίας των νηπιαγωγών, ωστόσο εισάγει αλλαγές στη φιλοσοφία, στο περιεχόμενο και στην παιδαγωγική πρακτική (Γκλιάου, 2012). Συμπληρωματικά με το ΔΕΠΠΣ προωθεί την ανάπτυξη «βασικών ικανοτήτων» (επικοινωνία, γλωσσική ανάπτυξη και μαθηματική σκέψη, δημιουργική και κριτική σκέψη, προσωπική ταυτότητα και αυτονομία, κοινωνικές ικανότητες που σχετίζονται με την ιδιότητα του πολίτη) ως έναν συνδυασμό γνώσεων, δεξιοτήτων, αξιών και στάσεων του ατόμου αναγκαίων για να ανταπεξέλθει στις προκλήσεις του 21^{ου} αιώνα.

Δίνεται έμφαση στην συνοικοδόμηση της γνώσης και ιδιαίτερη βαρύτητα στην προαγωγή της ψυχικής υγείας των παιδιών και στη δυναμική της ομάδας και των σχέσεων στη σχολική τάξη. Η έννοια της μετάβασης εμπλουτίζεται με το νόημα της μαθησιακής και συναισθηματικής ετοιμότητας με στόχο τη γεφύρωση των δύο βαθμίδων και γενικεύεται σε όλες τις μεταβάσεις του παιδιού από το ένα περιβάλλον στο άλλο (οικογένεια – νηπιαγωγείο – δημοτικό).

Υιοθετούνται οι αρχές της διαφοροποιημένης παιδαγωγικής και μιας παιδαγωγικής του διαλόγου. Ο εκπαιδευτικός στοχεύει, με ερωτήσεις στη διασύνδεση και γενίκευση των εννοιών από το παιδί με απώτερο σκοπό όχι μόνο τη δημιουργία αλλά και τη διατήρηση των συνδέσεων στον εγκέφαλο του παιδιού (Οδηγός Εκπαιδευτικού, 2011). Για πρώτη φορά η «Προσωπική και Κοινωνική Ανάπτυξη» εισάγεται ως ξεχωριστή μαθησιακή περιοχή, όπως και η «Φυσική Αγωγή» και στις Τέχνες προστίθεται η «Οπτικοακουστική έκφραση» η οποία διαπερνά το σύνολο των γνωστικών αντικειμένων, ώστε ο αυριανός πολίτης να αποκτήσει τα απαραίτητα εφόδια που θα του επιτρέψουν να συμμετέχει στον σύγχρονο οπτικοακουστικό πολιτισμό.

Συνοψίζοντας, η μεγάλη σημασία που απόκτησε η προσχολική εκπαίδευση τα τελευταία χρόνια και η υποχρεωτικότητα της φοίτησης καθιστά το νηπιαγωγείο μέρος ενός ενιαίου εκπαιδευτικού συνόλου και όχι απλά πρόδρομο του σχολείου (Ντολιοπούλου Ε., 2008). 100 χρόνια μετά το 1912, το ελληνικό νηπιαγωγείο έχει δημόσιο και δωρεάν χαρακτήρα, εντάσσεται στον ενιαίο σχεδιασμό για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση και το διδακτικό του προσωπικό είναι πανεπιστημιακής εκπαίδευσης, στη συντριπτική πλειοψηφία γένους θηλυκού. Το εκπαιδευτικό του πρόγραμμα εγκρίνεται νομοθετικά, είναι παιδοκεντρικό, αντανακλά την σύγχρονη αντίληψη για την παιδική ηλικία και προετοιμάζει τα νήπια (τουλάχιστον υπάρχουν οι συνθήκες για μια πολύπλευρη προετοιμασία) για την είσοδό τους στην ανώτερη βαθμίδα ταυτόχρονα από την εκπαιδευτική-μαθησιακή και την συναισθηματική διάσταση, συνδέοντας την σχολική γνώση με τα βιώματα, τις γνώσεις και τις εμπειρίες των παιδιών. Επιχειρεί τη σύνδεση των εννοιών, και επιδιώκει την απόκτηση από το παιδί ικανοτήτων και δεξιοτήτων για την ομαλή προσαρμογή, την ασφάλει και υγιή διαβίωση και την νοητική, συναισθηματική και κοινωνική του ανάπτυξη σε έναν μεταβαλλόμενο πολιτικό και οικονομικό περιβάλλον.

4. Αύριο: Προσδοκίες, ευχολόγια και προοπτικές

Η τυχαία και ξαφνική είσοδος, με κατακόρυφη τροχιά, των καινοτομιών από την εκπαιδευτική ηγεσία προς τους αποδέκτες εκπαιδευτικούς, χωρίς να παρέλθει ικανός χρόνος για συστηματική αξιολόγηση των προγραμμάτων, η κουλτούρα των εκπαιδευτικών που πλαισιώνουν το νηπιαγωγείο, οι αναπαραστάσεις που έχουν για την προσχολική αγωγή και την προσχολική ηλικία (Κυπριανός, 2007) τόσο οι ίδιοι όσο και οι ιθύνοντες της πολιτικής εξουσίας, η κοινωνική απήχηση του θεσμού, η έλλειψη κουλτούρας από την πλευρά των εκπαιδευτικών και των σχολικών συμβούλων στην ανάγνωση και εφαρμογή αναλυτικών προγραμμάτων (εξαιτίας της

ελλιπούς και θεωρητικής επιμόρφωσης) (Γκλιάου, 2012) είναι παράγοντες που ορίζουν τις πρακτικές στο χώρο του σχολείου και στην προκειμένη περίπτωση του Νηπιαγωγείου.

Από το 2011 ως σήμερα, στο πλαίσιο των γενικότερων οικονομικών και κοινωνικών ανακατατάξεων στη χώρα μας, η δημόσια εκπαίδευση έχει υποστεί συρρικνώσεις και συγχωνεύσεις υπηρεσιών, φορέων, σχολικών μονάδων, μειώσεις δαπανών σε μισθούς και λειτουργικά έξοδα, κ.ά.. Βρισκόμαστε σε μία μεταβατική φάση, μια νέα τάξη πραγμάτων, επαναπροσδιορισμού των προγραμμάτων σπουδών, συνεχών αλλαγών στη νομοθεσία και στην οργάνωση και διοίκηση της εκπαίδευσης, προσπάθειας εναρμόνισης με την ευρωπαϊκή στρατηγική για την εκπαίδευση, αντιδράσεων του εκπαιδευτικού κόσμου, σε βαθμό που όλα φαντάζουν ρευστά και αιρούμενα! Οι αλλαγές και η ενσωμάτωση των νέων διδακτικών πρακτικών δεν είναι διαδικασία που μπορεί εύκολα να επιτευχθεί.

Αν όλοι μαζί δούμε την εκπαίδευση με τα μάτια του Φρέιρε ως μια «πράξη αγάπης, θάρρους και δημοκρατίας», όπως πρέπει να είναι, όπως δηλώνεται στα αναλυτικά προγράμματα, αλλά σπάνια εφαρμόζεται, δηλαδή «ως άσκηση ελευθερίας που λυτρώνει το μαθητή και τον παιδαγωγό από τη δίδυμη υποδούλωση της σιωπής και του μονόλογου» (Φρέιρε Π.,1974:15), τότε μόνο θα απελευθερώσουμε τα δυναμικά του μυαλού μας προς μια δημιουργική ζωή στην εκπαίδευση.

Βιβλιογραφία

- Β.Δ. 30-4-1896 «περί συστάσεως Νηπιαγωγείων», ΦΕΚ 68/23-5-1896, τ. Α', άρθ. 1, 2, 3.
- Γκλιάου Ν. (2012). Η Μετάβαση από το ΔΕΠΠΣ στο Νέο Αναλυτικό Πρόγραμμα, Σύγχρονο Νηπιαγωγείο, (89), Σεπ-Οκτ 2012, 109-113, Αθήνα: Δίπτυχο.
- Γληνός, Δ., Άπαντα (ειδ. Φροντίδα Φ. Ηλιού), τομ. Β' (1910-1914), Θεμέλιο.
- Δαφέρμου Χ., Κουλούρη Π., Μπασαγιάννη Ε., (2006). Οδηγός Νηπιαγωγού: Εκπαιδευτικοί σχεδιασμοί - Δημιουργικά περιβάλλοντα μάθησης, Αθήνα: ΥΠ.Ε.Π.Θ., Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Ο.Ε.Δ.Β.
- Δερβίσης, Σ. (1984). Σύγχρονη Γενική Διδακτική Μεθοδολογία. Θεσσαλονίκη.
- Δημαράς, Α. (1974). Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, τ.Β', Αθήνα: Ερμής.
- Ευαγγελόπουλος, Σ. (1987). Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, τχ. Α', Αθήνα: Δανά.
- Ευριδική, Πληροφοριακή βάση δεδομένων για τα εκπαιδευτικά συστήματα στην Ευρώπη, (2009/10). «Οργάνωση του εκπαιδευτικού συστήματος στην Ελλάδα» (ανακτήθηκε στις 27-1-13 από το http://eacea.ec.europa.eu/education/eurydice/documents/eurybase/eurybase_full_reports_EL_EL.pdf).
- Κιτσαράς, Γ. (1996). Εισαγωγή στην Προσχολική Παιδαγωγική, αυτοέκδοση.
- Κιτσαράς, Γ. (1985). Διοίκηση και οργάνωση της εκπαίδευσης. Από τις παραδόσεις για το Α' έτος, Σχολή Νηπιαγωγών Αθηνών.
- Κοσμά, Α. (1985). Ιστορία Προσχολικής Αγωγής, Θεσσαλονίκη.
- Κυπριανός, Π. (2007). Παιδί, οικογένεια, κοινωνία. Ιστορία της Προσχολικής Αγωγής από τις απαρχές ως τις μέρες μας. Αθήνα: Gutenberg.
- Κυριαζοπούλου – Βαληνάκη, Π. (1977). Νηπιαγωγική, τομ.1, Αθήνα: Αφοι Βλάση.

- Μπουζάκης, Σ.,(1994). Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1998). Αθήνα: Gutenberg.
- Νόμος 3699/2008. «Ειδική Αγωγή και Εκπαίδευση ατόμων με αναπηρία ή με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες», ΦΕΚ 199.
- Νόμος 1566. «Δομή και λειτουργία της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης», ΦΕΚ 167/30-9-1985
- Νόμος 3518. ΦΕΚ 272/21-12-2006
- Νόμος 2525. ΦΕΚ 188/23-9-1997
- Νόμος ΒΤΜΘ': «Περί στοιχειώδους ή δημοτικής εκπαίδευσεως», ΦΕΚ 37/1895. Τ.Α'.
- Ντολιοπούλου Έλση (2008). «Η υποχρεωτικότητα στο ελληνικό Νηπιαγωγείο», στο: «Η Προσχολική Εκπαίδευση στον 21ο αιώνα: Θεωρητικές Προσεγγίσεις και Διδακτικές Πρακτικές» Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 60-70.
- Ξηροτύρης, Η. (1975). Το σύγχρονο νηπιαγωγείο και η ιστορία του, Αθήνα.
- Οδηγός Εκπαιδευτικού για το Πρόγραμμα Σπουδών του Νηπιαγωγείου, (2011).
- Οικονόμου, Γ. (1957). Ιστορία των τριών Ελισαβέτειων Παρθεναγωγείων των Ιωαννίνων επί Τουρκοκρατίας (1848-1913). Ιωάννινα: Ηπειρωτική Εστία.
- Οικονόμου, Φ. (1987). Τα σχολεία της ενιαίας Ηπείρου στους χρόνους της Τουρκοκρατίας (1453-1913). Αθήναι.
- Παλαιολόγου, Ο. (2011). Το Νηπιακόν Επιμελητήριον Μελά. Η ίδρυση και τα πρώτα χρόνια (1893-1922). Ιωάννινα: Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών.
- Παπαδόπουλος, Στ. (1970). Εκπαιδευτική και κοινωνική δραστηριότητα του Ελληνισμού της Μακεδονίας κατά τον τελευταίο αιώνα της τουρκοκρατίας. Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, σελ. 41
- Παπαμαύρου, Μ. (1953). Διδακτικές αρχές του Σχολείου Εργασίας,. Εικοσιτέσσερα γράμματα στον Έλληνα δάσκαλο. Αθήνα: Α. Δημητράκου Α.Ε.
- ΠΔ 200. «Οργάνωση και Λειτουργία Νηπιαγωγείων», ΦΕΚ 161/13-7-1998
- ΠΔ 301. «Αναλυτικό Πρόγραμμα Ειδικής Αγωγής», ΦΕΚ 208/29-8-1996
- ΠΔ 603/1982. «Οργάνωση και Λειτουργία των μονάδων ειδικής αγωγής», ΦΕΚ 117 Τ.Α/'21-9-1982
- Υπ. Παιδείας Δ.Β.Μ.Θ. (2011). «Πρόγραμμα Σπουδών Νηπιαγωγείου».
- Τσεσμετζή, Θ. (1991α). Η προσχολική αγωγή στην Ελλάδα: Σχεδίασμα για την ιστορία του ελληνικού νηπιαγωγείου (Α' μέρος). Νηπιαγωγείο και Παιδικοί Σταθμοί, (3), 6-12.
- Τσεσμετζή, Θ. (1991β). Η προσχολική αγωγή στην Ελλάδα: Σχεδίασμα για την ιστορία του ελληνικού νηπιαγωγείου (Α' μέρος). Νηπιαγωγείο και Παιδικοί Σταθμοί, (2), 11-22.
- Τσιάλος, Σ. & Μπέση, Μ. (2012). Ο νόμος ΒΤΜΘ' του 1985 και το πρώτο Αναλυτικό Πρόγραμμα για το νηπιαγωγείο. Στο πρακτικά του 8ο Πανελληνίου Συνεδρίου Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδας. Ιωάννινα (2-4 Νοεμβρίου 2012).
- ΥΠ.Ε.Π.Θ., Ενιαίος Διοικητικός Τομέας Σπουδών Επιμόρφωσης και Καινοτομιών, Δ/νση Σπουδών Π.Ε. (2007). Εγκύκλιος με θέμα «Ολοήμερο Νηπιαγωγείο», Αρ. Πρωτ. Βαθμός Προτερ. Φ.32 / 209 / 97290 / Γ1, Μαρούσι.
- ΥΠ.Ε.Π.Θ., Παιδαγωγικό Ινστιτούτο (2002). Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγράμματος Σπουδών (Δ.Ε.Π.Π.Σ) για το Νηπιαγωγείο και Προγράμματα Σχεδιασμού και ανάπτυξης Δραστηριοτήτων, Αθήνα.
- Υπ. Απ. Φ 12.1/545/ 85812/ Γ, ΦΕΚ τ. Β', αρθ.1280/13-9-2005.

Φρέιρε Πάουλο (1974). Η αγωγή του καταπιεζόμενου, Αθήνα: Κέδρος.

Χαρίτος, Χ. (1996). Το Ελληνικό Νηπιαγωγείο και οι ρίζες του. Συμβολή στην ιστορία της προσχολικής αγωγής. Αθήνα: Gutenberg.